

Study of the Theory of the Unknown Owner of Bank Deposits Based on the Study of Intra-bank Money Creation

Author: Sadeq Elham* | Seyyed Mohammad Mehdi Tadayyoneslami

Stable URL: <https://doi.org/10.30497/ifr.2025.248524.1973>

میزان بررسی نظریه مجهول المالک دانستن سپرده‌های بانک بر اساس بررسی خلق پول درون بانکی

نویسندگان: صادق الهام* | سید محمد مهدی تادی‌یونس‌لانی

پیوند دائمی: <https://doi.org/10.30497/ifr.2025.248524.1973>

Copyright 2025 The Author(s).

Published by *Imam Sadiq University*, Tehran, Iran.

This work is fully Open Access under the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license, allowing non-commercial use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited and not modified. *Islamic Finance Researches* strictly follows the ethical guidelines of the Committee on Publication Ethics (COPE), which all readers, authors, reviewers, and editors are expected to observe and uphold.

Study of the Theory of the Unknown Owner of Bank Deposits Based on the Study of Intra-bank Money Creation

Sadeq Elham: Assistant Professor, Islamic Jurisprudence of Economics, Department of Fiqh, Faculty of Theology, Islamic Studies and Guidance, Imam Sadiq University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

e.elham@isu.ac.ir | 0000-0003-4962-9136

Seyyed Mohammad Mehdi Tadayyoneslami: M.A. Student. in Islamic Jurisprudence and Principles of Islamic Law, Department of Fiqh, Faculty of Theology, Islamic Studies and Guidance, Imam Sadiq University, Tehran, Iran

sm.tadayyon@isu.ac.ir | 0000-0002-4834-9426

Abstract

1. Introduction and Objective

The institution of banking and the development of interest-free or Islamic banking have long been central issues in both jurisprudential and economic debates within Muslim societies. From the very inception of modern banking systems, jurists have examined the religious and legal implications of the ownership of bank assets and the permissibility of transactions conducted through banks. Among the most debated questions is whether banks, especially state-owned institutions, can be considered legitimate owners of their assets and liabilities.

A significant strand of jurisprudential opinion has denied the possibility of ownership for legal entities altogether, thereby extending this denial to state banks. On this view, bank assets are considered *majhūl al-mālik* (unknown-owner property), and any use of them requires authorization from the religious authority. Other jurists, while accepting the principle of ownership for legal entities, nevertheless argue that because banks lack a legitimate Sharia trustee, transactions with them are invalid, and the resulting assets should likewise be categorized as unknown-owner property.

The objective of the present research is to critically analyze these jurisprudential views through the lens of modern monetary economics. Specifically, the study seeks to demonstrate that once the mechanisms of intra-bank money creation are taken into account—whether under the financial intermediation model, the money multiplier model, or the theory of money creation *ex nihilo*—the categorization of bank assets as *majhūl al-mālik* becomes unsustainable. The research therefore aims not only to critique existing

jurisprudential positions but also to propose an updated interpretative framework that aligns more closely with contemporary banking realities.

2. Methods and Materials

The study employs a library-based, analytical methodology, integrating jurisprudential sources in both Shi'a legal scholarship and contemporary financial theory. The research materials can be divided into three categories:

Classical and contemporary jurisprudential texts. Works of leading jurists such as Āyatollāh al-'Uzmā al-Khu'ī, Āyatollāh Sīstānī, Muḥammad Ṣadr, and other scholars who have articulated positions regarding the ownership of state assets, banking transactions, and the doctrine of majhūl al-mālik. These sources were analyzed to map the diversity of jurisprudential opinion, ranging from complete denial of corporate ownership to more nuanced positions contingent on the presence of a Sharia trustee.

1. Legal and statutory materials. Iranian civil law, statutory provisions on majhūl al-mālik property, and advisory opinions of the Legal Department of the Ministry of Justice were consulted to understand the positive-law context within which the debate is situated. These materials clarify how ownership and custodianship are defined in practice and how these definitions intersect with classical jurisprudential categories.
2. Economic and banking theory. Contemporary literature on monetary economics, particularly the distinction between financial intermediation, the money multiplier, and endogenous money creation, was utilized to provide a theoretical framework for understanding how banks actually create money and liabilities. Works by scholars such as Mishkin and Iranian researchers on Islamic banking were key in articulating the contrast between the traditional "loan-based" perception of banks and the modern understanding of banks as creators of credit.

The methodology was thus comparative and interdisciplinary, juxtaposing jurisprudential reasoning with economic realities, and testing whether jurisprudential categorizations withstand scrutiny when applied to the actual functioning of modern banks.

3. Research Findings

The research yielded several important findings:

a. Misconceptions about banking as mere intermediation.

Many jurists' arguments in favor of labeling bank assets as unknown-owner property rest on an outdated assumption: that banks are merely intermediaries transferring funds from depositors to borrowers. This "financial intermediation" model no longer reflects the operational reality of modern banking. In fact, banks are creators of credit, not passive intermediaries.

b. The mechanics of intra-bank money creation.

Modern banking operates through balance-sheet expansion. When a bank issues a loan, it simultaneously records a new asset (the loan) and a new liability (the depositor's account), thereby creating new purchasing power. This mechanism, whether described through the multiplier model or through the endogenous money creation framework, illustrates that banks create money through accounting entries rather than transferring pre-existing deposits.

c. Implications for ownership.

Because every loan contract establishes a bilateral, identifiable relationship between the bank (as creditor) and the customer (as debtor), the ownership of the resulting claims and liabilities is clear and traceable. Consequently, these cannot be classified as *majhūl al-mālik*, which is defined as property whose owner is unidentifiable or inaccessible.

d. Jurisprudential diversity.

While some jurists, such as al-Khu'ī and his followers, reject corporate ownership altogether, others like Muḥammad Bāqir al-Ṣadr accept the principle of corporate ownership but deny the validity of banking transactions in non-Islamic states due to the absence of a Sharia trustee. However, even in these views, the argument pertains to the validity of transactions, not to the unknowability of ownership. The extension of these concerns into the category of *majhūl al-mālik* appears conceptually and doctrinally strained.

e. Legal definitions of unknown-owner property.

According to Iranian civil law (e.g., Article 28 of the Civil Code), *majhūl al-mālik* refers to property once owned by a known person but whose current owner cannot be identified or reached. This definition does not apply to bank deposits or assets, where both the contracting parties and their obligations are fully documented.

f. Practical and doctrinal consequences.

Labeling bank assets as unknown-owner property would generate untenable legal and practical consequences. For example, it would imply that every depositor, borrower, or employee of a state bank is

engaged in handling property without an identifiable owner, which would collapse the legitimacy of modern economic systems.

4. Discussion and Conclusion

The research highlights a fundamental gap between classical jurisprudential categories and the operational realities of modern banking. The doctrine of *majhūl al-mālik* was historically developed to address cases such as lost property, unclaimed assets, or situations where ownership was genuinely obscure. Its extension to banking deposits is conceptually flawed for several reasons:

1. **Transparency of ownership.** Every deposit, loan, and credit entry in a bank is associated with a specific, identifiable party. Unlike lost or abandoned property, these assets are not ownerless.
2. **Nature of money.** Modern money is not a physical commodity but a legal-financial construct that simultaneously constitutes an asset and a liability. Treating money as if it were a physical good (requiring prior accumulation before lending) misrepresents its actual nature and misleads jurisprudential reasoning.
3. **The role of the state and Sharia trusteeship.** Even where the legitimacy of a state or the presence of a Sharia trustee is questioned, the result is a problem of *ḥukmī* (legal authorization), not *mawḍūʿī* (ontological ownership). In other words, the issue is whether the transaction is valid, not whether the property is ownerless.
4. **Economic coherence.** Declaring bank assets *majhūl al-mālik* would destabilize the entire economic order, an outcome inconsistent with the objectives of Sharia (*maqāṣid al-sharīʿa*), which include the protection of property, facilitation of transactions, and preservation of societal welfare.

Conclusion.

The study concludes that the classification of bank assets and deposits as *majhūl al-mālik* lacks both jurisprudential and economic justification. Even under the strictest assumptions—denial of corporate ownership or absence of a Sharia trustee—the reality of intra-bank money creation demonstrates that ownership remains clear and identifiable. Accordingly, the application of the doctrine of unknown-owner property to bank deposits must be rejected.

Innovation of the study.

What distinguishes this research from earlier jurisprudential treatments is its integration of monetary economics into the analysis.

Previous discussions largely relied on the outdated financial intermediation model, which made the misapplication of *majhūl al-mālik* seem plausible. By shifting the analytical lens to endogenous money creation, the study demonstrates that the issue is not one of unknown ownership but of jurisprudential adaptation to modern economic institutions.

Practical implication.

The findings call for a reconsideration of jurisprudential and legal frameworks surrounding Islamic banking. Aligning legal interpretations with the realities of money creation can strengthen the legitimacy and functionality of interest-free banking systems, ensuring they remain both religiously compliant and economically coherent.

5. Keywords

Bank Deposit; Money Creation; Anonymous Ownership; Multiplier.

6. JEL Classification: E42, E51, E52, G21, K11, K20, Z12.

بررسی نظریه مجهول المالک دانستن سپرده‌های بانک بر اساس بررسی خلق پول درون بانکی

صادق الهام: استادیار، فقه الاقتصاد، گروه فقه، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول) e.elham@isu.ac.ir

سید محمد مهدی تدین اسلامی: دانشجوی کارشناسی ارشد فقه و مبانی حقوق اسلامی، گروه فقه، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران sm.tadayyon@isu.ac.ir

چکیده

۱. مقدمه و هدف

نهاد بانک و موضوع بانکداری بدون ربا همواره از مسائل مورد توجه فقیهان بوده و ابعاد گوناگون آن تحلیل شده است. یکی از مباحث اصلی، مسئله مالکیت بانک بر دارایی‌های خویش است. برخی از فقها با نقد ادله مالکیت اشخاص حقوقی، مالکیت بانک‌های دولتی را مردود دانسته و اموال نزد آنها را در حکم «مجهول‌المالک» قلمداد کرده‌اند؛ گروهی دیگر با پذیرش اصل مالکیت اشخاص حقوقی اما به دلیل فقدان متولی شرعی، معامله با بانک را غیر صحیح و اموال را مجهول‌المالک تلقی کرده‌اند. هدف پژوهش حاضر، نقد این دیدگاه‌ها با تکیه بر تحلیل فرآیند خلق پول در نظام بانکی و بررسی سه نظریه «واسطه‌گری مالی»، «ضریب فزاینده» و «خلق پول از هیچ» است.

۲. مواد و روش‌ها

این تحقیق با روش مطالعه کتابخانه‌ای انجام شده و منابع فقهی و اقتصادی مرتبط با موضوع مورد بررسی و تحلیل تطبیقی قرار گرفته است.

۳. یافته‌های تحقیق

نتایج نشان می‌دهد که حتی در فرض عدم پذیرش مالکیت اشخاص حقوقی و عدم مشروعیت متولی بانکی، با توجه به سازوکار خلق پول درون‌بانکی، نمی‌توان وجهی برای مجهول‌المالک دانستن اموال بانکی ارائه کرد. در نظام واسطه‌گری مالی، مجهول‌المالک

بودن سپرده‌ها قابل طرح است، اما در نظام خلق پول درون‌بانکی - به دلیل ماهیت اعتباری پول و پیدایش هم‌زمان بدهی و طلب - عنوان مجهول‌المالک موضوعیت ندارد.

۴. بحث و نتیجه‌گیری

نوآوری تحقیق در آن است که ادبیات پیشین، مسئله مجهول‌المالک بودن اموال بانکی را عموماً بر اساس نگاه واسطه‌گری مالی تبیین کرده‌اند؛ در حالی که با لحاظ نظریه خلق پول درون‌بانکی، مسئله ماهیتاً تغییر می‌کند. بدین ترتیب، مجهول‌المالک بودن سپرده‌های بانکی فاقد مبنای فقهی و حقوقی معتبر است و بازنگری در رویکردهای فقهی و حقوقی با توجه به واقعیت‌های نظام بانکی ضروری می‌نماید.

واژگان کلیدی: سپرده بانکی؛ خلق پول؛ مجهول‌المالک؛ ضریب فزاینده.

مقدمه و بیان مسئله

از مجموع مباحث پیش گفته و با توجه به اهمیت بانکداری بدون ربا به عنوان یکی از چالش‌های اساسی و بنیادین جوامع دینی که از آغاز شکل‌گیری نظام‌های بانکی تاکنون همواره مورد توجه و بحث بوده است، می‌توان نتیجه گرفت: صرف‌نظر از پذیرش یا عدم پذیرش شخصیت حقوقی بانک‌ها، و بدون وابستگی به ساختار حکومت دینی یا غیردینی، اطلاق عنوان «مجهول‌المالک» بر دارایی‌های بانکی، با توجه به سازوکار خلق پول درون‌زا و ماهیت اعتباری نظام بانکی نوین، فاقد مبنای معتبر فقهی و حقوقی است.

این مسئله نه تنها در حوزه نظری بلکه در عرصه عمل نیز، جوامع مؤمن را با دغدغه‌ها و پرسش‌های عمیق روبه‌رو ساخته است. از جمله این پرسش‌های کلیدی آن است که:

- آیا با وجود سازوکارهای پیچیده بانکداری مدرن، می‌توان دارایی‌های بانکی را در زمره اموال مجهول‌المالک به شمار آورد؟
- چگونه می‌توان میان سازوکار خلق پول اعتباری و موازین فقهی اسلامی هماهنگی ایجاد کرد؟
- راهکارهای حقوقی و فقهی برای حل تعارضات موجود کدام‌اند؟

برای پاسخ به این پرسش‌ها، لازم است دیدگاه‌هایی بررسی شوند که بر مجهول‌المالک بودن اموال بانک‌ها تأکید دارند. این دیدگاه‌ها عمدتاً بر دو پیش‌فرض نادرست استوارند: نخست، تحلیل بانک به عنوان «واسطه مالی صرف» که بانک را فقط واسطه‌ای میان پس‌اندازکنندگان و وام‌گیرندگان می‌داند، در حالی که در واقعیت بانک‌ها از طریق فرآیند خلق پول، خالق اعتبار هستند و نه صرفاً انتقال‌دهنده منابع. دوم، نگاه کالایی به پول که با تلقی پول به عنوان کالای فیزیکی، منشأ دارایی‌های بانکی را نامشخص فرض می‌کند، حال آنکه در اقتصاد امروز، پول ماهیتی اعتباری - حقوقی دارد و بر پایه قراردادهای مشخص و روابط دوطرفه شکل می‌گیرد (موسویان، ۱۳۹۶، ص. ۱۵۹).

نهاد پیچیده بانک با ساختار چندوجهی و گسترده خود بارها مورد بررسی و ارزیابی اندیشمندان و فقهای اسلامی قرار گرفته است. تحلیل‌ها و نقدهای علمی نشان می‌دهد که در نظام بانکی مبتنی بر خلق پول اعتباری، بانک‌ها نه از محل ذخایر قبلی، بلکه از

طریق ثبت دین و طلب به صورت الکترونیکی پول ایجاد می‌کنند. این فرآیند دارای ویژگی‌هایی همچون طرفین معین، دارایی‌های با منشأ روشن و شفافیت حقوقی است. هر وام بانکی متکی بر قراردادی مشخص میان بانک به عنوان بستانکار و مشتری به عنوان بدهکار است. منابع بانک نیز ناشی از تعهدات قانونی مشتریان است، نه اموال گمشده یا نامعلوم. حتی در صورت وجود تخلفات بانکی، این امر به خودی خود به معنای مجهول‌المالک بودن دارایی‌ها نیست، بلکه مستلزم رسیدگی قضایی به تخلفات خواهد بود.

با توجه به مبانی به دست آمده از بررسی تطبیقی آرای فقهی و تحلیل سازوکارهای بانکداری نوین، می‌توان نتیجه گرفت: ادعای مجهول‌المالک بودن دارایی‌های بانکی، حتی در فرض وجود برخی عملکردهای غیرمشروع، فاقد وجاهت علمی و حقوقی است؛ زیرا ماهیت اعتباری پول و سازوکار شفاف خلق پول بانکی، هرگونه ابهام در مالکیت این دارایی‌ها را نفی می‌کند.

بر این اساس، رویکردهای فقهی و حقوقی باید با در نظر گرفتن این واقعیت‌های اقتصادی و با توجه به تجربیات عملی نظام‌های بانکی مدرن بازنگری شوند. این بازنگری می‌تواند با بهره‌گیری از مطالعات میان‌رشته‌ای دقیق میان اقتصاد، فقه و حقوق، و نیز از طریق بررسی تطبیقی نظام‌های مختلف بانکداری اسلامی و متعارف صورت گیرد تا در نهایت الگویی کارآمد و هماهنگ با موازین شرعی برای بانکداری بدون ربا به دست آید. بانکداری بدون ربا یکی از چالش‌های اساسی و بنیادین پیش‌روی جوامع دینی به شمار می‌آید؛ موضوعی که از آغاز شکل‌گیری نظام‌های بانکی تاکنون همواره مورد توجه و بحث بوده است. این مسئله نه تنها در حوزه نظری بلکه در عرصه عمل نیز، جوامع مؤمن را با دغدغه‌ها و پرسش‌های عمیق روبه‌رو ساخته و همچنان ادامه دارد.

نهاد پیچیده بانک با ساختار چندوجهی و گسترده خود، بارها موضوع کاوش، بررسی و ارزیابی دقیق اندیشمندان و فقهای اسلامی بوده است. این تحلیل‌ها و نقدهای علمی از زوایای گوناگون انجام گرفته و هر بار یکی از ابعاد کارکرد بانکی مورد واکاوی قرار گرفته است. در برخی از این بررسی‌ها، تمرکز اصلی بر ماهیت و چگونگی معاملات ربوی بوده و علما به تجزیه و تحلیل مبانی شرعی این نوع فعالیت‌های مالی پرداخته‌اند.

در موارد دیگر، هدف اصلی نقد و تحلیل، بررسی موقعیت و نقش بانک در چرخه اقتصادی جامعه و تأثیر آن بر ساختار کلی نظام اقتصادی بوده است. همچنین در برخی پژوهش‌ها، محور اصلی مباحث به فرآیند خلق پول بانکی و سازوکارهای آن اختصاص یافته که از منظر فقهی و حقوقی اسلامی مورد بازبینی و نقد قرار گرفته است.

مسئله مالکیت بانک‌ها بر دارایی‌های خود

در میان موضوعاتی که مورد کاوش و تحلیل دقیق قرار گرفته‌اند، می‌توان به مقوله مالکیت بانک‌ها بر دارایی‌هایشان به‌عنوان یکی از محورهای اصلی اشاره کرد. این مسئله به‌ویژه در بانک‌های دولتی پیچیدگی‌ها و ابعاد خاصی پیدا می‌کند.

گروهی از فقها و اندیشمندان اسلامی که مالکیت اشخاص حقوقی را به رسمیت نمی‌شناسند، نسبت به مالکیت بانک‌های دولتی بر دارایی‌هایشان ایرادها و اشکالاتی مطرح کرده‌اند. این نگاه انتقادی و مواضع فقهی، به پیدایش فروع فقهی مهمی منجر شده است که پیامدهای عملی گسترده‌ای در حوزه معاملات بانکی به همراه دارد.

برای نمونه و به‌منظور روشن‌سازی این مسأله، آیت‌الله سیستانی و برخی دیگر از مراجع تقلید در پاسخ به پرسش درباره حکم سپرده‌گذاری در بانک چنین بیان کرده‌اند: «بانک‌ها و مؤسسات دولتی از نظر معظم‌له اموالشان مجهول‌المالک است و تصرف در آن‌ها تنها با اجازه حاکم شرع جایز است. بنابراین، در فرضی که سپرده‌گذار شرط دریافت سود نکند، اگر سودی به او داده شود، معظم‌له اجازه می‌دهند که آن سود مجهول‌المالک را تملک کند، مشروط بر آنکه نصف سود را به فقرا و متدین صدقه دهد.» (سیستانی، ۱۳۹۹).

این فتوا نشان‌دهنده رویکرد خاص و متمایزی است که برخی فقهای معاصر نسبت به ماهیت حقوقی بانک‌های دولتی و شیوه تعامل با آن‌ها اتخاذ کرده‌اند.

مفهوم شخص اعتباری

بانک به‌عنوان یک شخص حقوقی اعتباری (نه حقیقی) از طریق سازوکارهای حقوقی به رسمیت شناخته شده اقدام به خلق پول می‌کند. این فرآیند بر پایه قراردادهای مشخصی همچون عقد قرض، وکالت یا مضاربه میان بانک (شخص اعتباری) و مشتریان (اشخاص

حقیقی یا حقوقی) انجام می‌شود. در فقه امامیه، شخصیت حقوقی بانک به‌عنوان یک «شخص اعتباری» مورد پذیرش قرار گرفته است (موسوی بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۴، ص. ۱۲۹).

اگر بانک را شخصیتی حقوقی مستقل بدانیم، دارایی‌های آن - از جمله سپرده‌ها - به خود بانک تعلق دارد، نه به اشخاص ناشناس. این دیدگاه با نظریه مجهول‌المالک بودن سپرده‌ها در تعارض است؛ زیرا سپرده‌گذاران با عقد قراردادهایی مانند ودیعه یا قرض، مالکیت خود را به بانک منتقل می‌کنند و در مقابل، حقوق قراردادی مشخصی همچون حق برداشت یا دریافت سود به دست می‌آورند.

با توجه به این نکته، در ادامه به مفهوم «شخص اعتباری» و تفاوت‌ها و ارتباط آن با «شخص طبیعی» پرداخته می‌شود.

برای تبیین مفهوم «شخص اعتباری» سه نکته اساسی باید مورد توجه قرار گیرد:

- نخست، در اصطلاح حقوقی «شخص» به موجودی اطلاق می‌شود که صلاحیت دارا بودن حقوق و تکالیف را دارد. اشخاص به دو دسته تقسیم می‌شوند: طبیعی (انسان) و اعتباری. تفاوت مهم این دو آن است که شخص طبیعی دارای شعور و اراده است، در حالی که شخص اعتباری ماهیتی قانونی و اعتباری دارد.
- دوم، تمایز میان «شخص» و «شخصیت» است. «شخص» به موجودی گفته می‌شود که دارنده حقوق است، اما «شخصیت» به صلاحیت دارا شدن حقوق و تکالیف اشاره دارد. برای نمونه، یک شرکت تجاری دارای شخصیت حقوقی است که به آن امکان می‌دهد مانند یک شخص مستقل عمل کند.
- سوم، در تعریف «شخص اعتباری» باید گفت: این مفهوم ناظر بر موجودی است که از اجتماع افراد یا اموال تشکیل شده و دارای حقوق و تکالیفی مستقل از اعضای خود است (شدهان الجعفری، ۱۴۰۳، ص. ۳۹). البته این تعریف کامل نیست، چراکه مواردی مانند موقوفات عمومی را نیز دربرمی‌گیرد که ممکن است از اجتماع افراد خاصی تشکیل نشده باشند.

رابطه شخص طبیعی و شخص اعتباری

رابطه میان شخص طبیعی و شخص اعتباری از چند منظر قابل بررسی است. از یک سو، اشخاص طبیعی بنیان‌گذاران و ایجادکنندگان اشخاص اعتباری‌اند. از سوی دیگر، شخص اعتباری به دلیل نداشتن اراده و شعور مستقل، همواره نیازمند نمایندگان انسانی برای انجام امور خود است.

حدود فعالیت و اختیارات شخص اعتباری نیز توسط اشخاص طبیعی تعیین می‌شود. این تعیین حدود می‌تواند از طریق نهادهایی مانند هیئت امنای مجمع عمومی انجام گیرد. نکته قابل توجه آن است که گاهی یک شخص اعتباری قادر است شخص اعتباری دیگری را ایجاد کند؛ مانند زمانی که دولت یک شرکت دولتی جدید تأسیس می‌کند.

تفاوت‌های شخص طبیعی و شخص اعتباری

تفاوت‌های میان شخص طبیعی و شخص اعتباری متعدد و قابل توجه است. برخی از مهم‌ترین این تفاوت‌ها عبارت‌اند از:

(۱) **حقوق خانوادگی:** اموری مانند ازدواج، طلاق و ارث منحصرأ به اشخاص طبیعی اختصاص دارد.

(۲) **پایان حیات:** شخص طبیعی با مرگ فیزیکی از میان می‌رود، اما شخص اعتباری با انحلال قانونی یا از بین رفتن شرایط لازم برای ادامه فعالیت زوال می‌یابد.

(۳) **شخصیت حقوقی:** شخص طبیعی از لحظه تولد دارای شخصیت است، در حالی که شخص اعتباری نیازمند اعتبار و شناسایی قانونی است.

(۴) **صلاحیت‌ها:** شخص طبیعی به تدریج به صلاحیت کامل می‌رسد، اما شخص اعتباری معمولاً از بدو تأسیس دارای صلاحیت کامل است.

(۵) **مجازات‌ها:** شخص اعتباری مانند اشخاص طبیعی مجازات بدنی نمی‌شود، ولی می‌توان آن را به پرداخت جریمه، انحلال یا توقف فعالیت محکوم کرد.

(۶) **حوزه فعالیت:** فعالیت شخص طبیعی نامحدود است، اما شخص اعتباری صرفأ در چارچوب موضوعاتی که برای آن تأسیس شده است می‌تواند عمل کند.

در این پژوهش تلاش می‌شود نشان داده شود که حتی با فرض عدم مالکیت اشخاص حقوقی نیز نمی‌توان اموال بانک را مجهول‌المالک دانست. یکی از عوامل این برداشت نادرست، بی‌توجهی به نظام خلق پول درون‌بانکی و تصور بانکداری سنتی است. نویسندگان در این نوشتار می‌کوشد با تبیین فرآیند خلق پول درون‌بانکی و بیان تفاوت میان «خلق پول از هیچ» و «خلق پول با ضریب فزاینده» اثبات کند که بر پایه هیچ‌یک از مبانی موجود نمی‌توان اموال بانک را مجهول‌المالک قلمداد کرد.

۱. ماهیت بانک

برای درک دقیق‌تر موضوع، ابتدا باید به تعریف واژه «بانک» پرداخت. بر اساس یک تعریف ابتدایی، بانک نهادی انتفاعی است که با بهره‌گیری از سرمایه خود یا سپرده‌های مشتریان به دنبال کسب سود است و در این مسیر به جمع‌آوری سپرده‌ها، اعطای وام، ارائه اعتبار و انجام انواع خدمات بانکی می‌پردازد (حسن‌زاده، مجتهد، بغدادی، تقی‌زاده حصار، ۱۳۹۶، ص. ۱۲۶).

در تعریفی جامع‌تر، برخی بانک را نهادی اقتصادی معرفی کرده‌اند که مجموعه‌ای از وظایف مهم اقتصادی و مالی را بر عهده دارد. از جمله این وظایف می‌توان به تجهیز منابع و تخصیص اعتبارات، انجام عملیات اعتباری و مالی، خرید و فروش ارز، انتقال وجوه، وصول مطالبات اسنادی، پرداخت سودهای تعلق‌گرفته به سهام مشتریان، پرداخت بدهی‌ها، نگهداری امانات، حفاظت از سهام، اوراق بهادار و اشیای قیمتی مشتریان، و نیز ایفای نقش وکیل مشتریان در انجام امور مختلف اشاره کرد (موسویان و میثمی، ۱۳۹۷، ج ۱، ص. ۷).

برخی پژوهشگران حوزه بانکداری، بانک تجاری را نوعی بنگاه اقتصادی می‌دانند و بر این اساس، اصول و قواعد حاکم بر مدیریت بنگاه‌ها در چارچوب نظام تدبیر شرکتی را بر عملکرد بانک‌های تجاری نیز جاری می‌دانند (میشکین، ۱۳۹۹، ج ۱، ص. ۱۰۳). این گروه، واسطه‌گری مالی را قلب تپنده و محور اساسی تمامی عملیات بانکی تلقی می‌کنند. آنچه در مفهوم واسطه‌گری مالی بانک‌ها مورد تأکید است، توجه به دو بعد مهم است:

الف) تجهیز منابع مالی توسط سپرده‌گذاران.
ب) تخصیص این منابع تجهیز شده به افرادی که متقاضی دریافت تسهیلات هستند (میشکین، ۱۳۹۹، ج ۱، ص. ۱۰۴).

۲. مالکیت بانک

مسئله مالکیت بانک از جمله موضوعاتی است که موجب اختلاف نظر در میان پژوهشگران فقه اسلامی شده است. گروهی از فقها، مالکیت بانک را ذیل فروعات مالکیت اشخاص حقوقی تعریف کرده و بر این باورند که بانک‌های دولتی اساساً فاقد مالکیت مستقل‌اند (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۲۳۷).

در مقابل، عده‌ای دیگر با پذیرش اصل مالکیت برای اشخاص حقوقی، مالکیت نهاد بانک را نیز امری پذیرفته شده می‌دانند (فیاض، ۱۳۹۲، ص. ۷۴). با این حال، حتی در میان کسانی که نظریه عدم مالکیت یا مالکیت اشخاص حقوقی را پذیرفته‌اند، اجماع روشنی درباره نحوه تملک یا عدم تملک بانک‌ها نسبت به اموالشان وجود ندارد.

به بیان دقیق‌تر، نمی‌توان ادعا کرد هر فقهی که قائل به مالکیت اشخاص حقوقی است، الزاماً نظر ثابتی نسبت به مالکیت بانک و دارایی‌های آن دارد. در این میان، گروهی از فقها بانک را از مصادیق «مجهول‌المالک» دانسته‌اند؛ به این معنا که مالک واقعی اموال بانک مشخص نیست و تصرف در چنین اموالی نیازمند احراز تکلیف شرعی خاص است. در ادامه، برخی از فتاوی صادره در این زمینه مورد اشاره قرار خواهد گرفت.

۲-۱. نظریه مجهول المالک بودن

این گروه از فقها که قائل به عدم مالکیت اشخاص حقوقی هستند، خود به چند دسته تقسیم می‌شوند. دسته نخست، ضمن انکار مالکیت اشخاص حقوقی، مالکیت بانک‌های دولتی را نیز نمی‌پذیرد و مشروعیت تصرف در اموال این بانک‌ها را منوط به اذن حاکم شرع یا نماینده شرعی او می‌داند (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۴۰۶).

از منظر این دسته، گرفتن وام از بانک همراه با افزایش (ربا) از نظر فقهی جایز نیست؛ با این حال، دریافت مال از بانک نه به عنوان قرض بلکه تحت عنوان «مجهول‌المالک» و

با اذن ولی فقیه یا وکیل شرعی او، جایز دانسته شده است (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۴۰۶).

گروه دیگری از فقها که همین رویکرد را دنبال می‌کنند، بر این باورند که گرفتن قرض از بانک دولتی اساساً جایز نیست؛ زیرا بانک را مالک مشروع اموال خود نمی‌دانند و در نتیجه، آن را فاقد صلاحیت برای انتقال مال به دیگران تلقی می‌کنند (سیستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۴۳۱).

این گروه برای رفع این اشکال فقهی راه‌حلی ارائه کرده‌اند: شخص می‌تواند اموالی را نه به نیت وام‌گیری، بلکه تحت عنوان «مجهول‌المالک» از بانک دریافت کند؛ البته به شرط رعایت احتیاط و اخذ اجازه از حاکم شرع یا نماینده او (سیستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۴۳۱). از این منظر، سپرده‌گذاری در بانک به شرط دریافت سود نیز صحیح دانسته نمی‌شود. با این حال، اگر فردی با نیت سپرده‌گذاری بدون مطالبه سود، وجهی را به بانک بسپارد و بانک سودی به او پرداخت کند، دریافت این سود با اجازه حاکم شرع یا وکیل او و در قالب مال مجهول‌المالک امکان‌پذیر خواهد بود (سیستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۴۳۱).

بر همین اساس، فقهای مذکور در مورد بانک‌های خصوصی (نهادهای اقتصادی با مالکیت مشترک دولتی و خصوصی) نیز همین قواعد را جاری دانسته و احکام مرتبط با مجهول‌المالک بودن را نسبت به اموال این بانک‌ها مطرح کرده‌اند (سیستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۴۰۷).

آنچه تاکنون بیان شد، ناظر به وضعیت بانک‌های اسلامی است. اما در خصوص بانک‌های غیر اسلامی - اعم از دولتی یا خصوصی - دیدگاه این گروه از فقها متفاوت است. آنان تصریح کرده‌اند که دریافت تسهیلات از چنین بانک‌هایی، اگر نه به قصد قرض باشد، صحیح است و نیازی به اخذ اجازه از حاکم شرع نیز ندارد. با این حال، در موضوع سپرده‌گذاری در این بانک‌ها، همان احکام مربوط به بانک‌های اسلامی جاری است و تفاوتی در حکم شرعی آن مشاهده نمی‌شود (سیستانی، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۴۰۷).

دسته‌ای دیگر از فقها - که مرحوم شهید صدر را می‌توان از برجسته‌ترین نمایندگان این دیدگاه دانست - با وجود پذیرش اصل شخصیت حقوقی، اموال بانک‌های دولتی را در نهایت در حکم «مجهول‌المالک» تلقی کرده‌اند.

استدلال این گروه را می‌توان در چند محور خلاصه کرد:

- (۱) پذیرش صحت مالکیت برای اشخاص حقوقی.
- (۲) اثبات وجود ذمه برای این اشخاص.
- (۳) قبول امکان انجام معامله با اشخاص حقوقی؛ به این معنا که حتی با پذیرش شخصیت حقوقی، تحقق معامله مستلزم وجود ولی برای آن شخصیت است. در اینجا پرسش مهمی مطرح می‌شود: آیا در نظام بانکی، نماینده‌ای وجود دارد که بتوان او را ولی شرعی بانک دانست و مشتریان معامله با او را مشروع تلقی کنند؟

شهید صدر در پاسخ به این پرسش‌ها، مالکیت اشخاص حقوقی را امری بدیهی و مسلم دانسته و معتقد است که سیره عقلا دلیل قاطعی بر اثبات این مالکیت به شمار می‌رود. به نظر او، عدم رد این سیره توسط شارع، به معنای امضای آن است. وی همچنین بر این باور است که امضای شارع محدود به مصادیق موجود در زمان صدور شریعت نیست، بلکه قابلیت تسری به مصادیق جدید را نیز دارد (صدر، ۱۴۳۱ق، ص. ۳۸۲).

در گام بعد، وی وجود ذمه برای اشخاص حقوقی را نیز بر پایه همان سیره عقلایی تأیید کرده و آن را امری مسلم دانسته است (صدر، ۱۴۳۱ق، ص. ۳۸۴). اما در خصوص شرط سوم، یعنی صحت معامله، شهید صدر بیان کرده است که چون دولت یک شخص حقیقی و آگاه محسوب نمی‌شود، برای اعتبار شرعی معاملات آن وجود یک ولی شرعی ضروری است. این ولی ممکن است به‌طور خاص، مانند اهل‌بیت(ع)، یا به‌طور عام، مانند فقیه جامع‌الشرایط، از سوی شارع مأذون باشد (صدر، ۱۴۳۱ق، ص. ۳۸۵).

بر پایه این دیدگاه، معامله با حکومت غیرشرعی همانند معامله با مال یتیم بدون متولی است و صحت چنین معامله‌ای منوط به وجود امام معصوم(ع) یا مجتهد عادل به‌عنوان نماینده شرعی خواهد بود (صدر، ۱۴۳۱ق، ص. ۳۸۶).

بنابراین، از دیدگاه شهید صدر نه قرض دادن (سپرده‌گذاری) و نه قرض گرفتن (سرمایه‌گذاری) با حکومت غیرشرعی صحیح نیست. دلیل عدم صحت سپرده‌گذاری، نبود متولی شرعی است؛ زیرا اگر فرد بخواهد قرض خود را پس بگیرد، در حقیقت مال حکومت غیرشرعی را بازپس گرفته است.

همچنین، دلیل عدم صحت سرمایه‌گذاری آن است که صحت آن منوط به شرایط زیر است:

(۱) ولی شرعی وجود ندارد.

(۲) اموال موجود در اختیار حاکمان جور غالباً از طرق نامشروع به دست آمده است. بنابراین، حتی در فرض پذیرش مالکیت اشخاص حقوقی، این مالکیت تنها در اموالی محقق می‌شود که قابلیت مالکیت داشته باشند. اگر مال از راه نامشروع تحصیل شود، طبعاً تفاوتی میان اشخاص حقیقی و حقوقی در عدم مالکیت وجود نخواهد داشت (صدر، ۱۴۳۱ق، ص. ۳۸۶).

بنابراین، بر اساس نظر شهید صدر، از آن‌جا که تحصیل این اموال برای حکومت‌ها از طرق نامشروع صورت می‌گیرد، اموال بانک‌های دولتی نیز نامشروع بوده و دریافت تسهیلات از این بانک‌ها جایز نیست. در نتیجه، اموالی که مشتریان بانک‌های دولتی در حکومت‌های غیر اسلامی دریافت می‌کنند، همان حکم اموالی را دارد که از حکومت‌های غیرشرعی - به جز از طریق بانک - دریافت می‌شود (صدر، ۱۴۳۱ق، ص. ۳۸۷).

شهید صدر در ادامه، در بررسی حکم شرعی اموالی که از حکومت‌های نامشروع دریافت می‌شود، چنین بیان کرده است: اگر احتمال داده شود که مال دریافتی از اموالی باشد که حکومت از کفار گرفته است، و فرد دریافت‌کننده نخستین کسی باشد که آن مال را تحویل می‌گیرد، در این صورت اصل «عدم تملک» جاری می‌شود و او مجاز به تملک آن مال نخواهد بود.

اما اگر شخص به‌طور اجمالی علم داشته باشد که بخشی از این اموال متعلق به مسلمانان است، در این حالت اصل «عدم تملک» جاری نمی‌شود و حکم «مجهول‌المالک» بر این اموال مترتب خواهد شد (صدر، ۱۴۳۱ق، ص. ۳۸۷).

نکته مهم در آرای شهید صدر آن است که تمامی این مباحث را درباره بانک‌های دولتی در حکومت‌های غیر اسلامی مطرح کرده است؛ در حالی که در مورد بانک‌های دولتی در نظام‌های اسلامی، سرمایه‌گذاری و سپرده‌گذاری را بی‌اشکال و مشروع دانسته است (صدر، ۱۴۳۱ق، ص. ۳۸۷).

از مجموع دیدگاه‌های این فقیه برجسته چنین برمی‌آید که دلیل مجهول المالك دانستن اموال بانک‌ها، در حقیقت به این سبب است که نمی‌توان علم تفصیلی نسبت به مشروعیت ساختار تملک اشخاص حقوقی در نظام‌های غیر اسلامی داشت. در نتیجه، روشن می‌شود که فقہایی که قائل به مجهول المالك بودن سپرده‌های بانکی‌اند، خود به دو دسته تقسیم می‌شوند:

- گروه نخست این دیدگاه را به این دلیل پذیرفته‌اند که اساساً به مالکیت اشخاص حقوقی باور ندارند؛ از این رو، میان دولت شرعی و غیرشرعی تفاوتی قائل نمی‌شوند.
- گروه دوم، دلیل این حکم را فقدان ولی شرعی برای نهاد بانکی می‌دانند؛ بنابراین، این حکم ویژه حکومت‌های غیرشرعی خواهد بود (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۶۶).

ناگفته نماند که پذیرش نظریه عدم مالکیت برای بانک‌ها پیامدهای فقهی قابل توجهی دارد که برخی از مهم‌ترین آن‌ها به شرح زیر است:

- (۱) سپرده‌گذار در حکم متلف اموال خویش محسوب می‌شود؛ بنابراین، از نگاه شرعی چنین تلقی می‌شود که مال او از بین رفته است.
- (۲) اگر فردی از بانک تسهیلات دریافت کند، این اقدام از منظر قرض صحیح نیست؛ اما از جهت دریافت مال مجهول المالك - با رعایت شرایط آن - بلااشکال خواهد بود.
- (۳) اگر همان فرد بخواهد سپرده‌های خود را بازپس بگیرد، آن اموال نیز در حکم مجهول المالك خواهد بود.

- (۴) در فرض مجهول المالك بودن اموال، هر فرد مستحق - همچون فقیری که کارمند بانک است - می‌تواند از این اموال بهره‌مند شود. برای نمونه، در صورت نیاز مجاز است از اموال حساب‌های دیگران استفاده کند.
- (۵) اموالی که فرد از بانک یا دولت دریافت می‌کند، در صورتی که در حکم مجهول المالك باشند، باید به عنوان صدقه پرداخت شوند (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۷۲).

۲-۲. نظریه عدم مجهول المالك

در برابر دیدگاه مشهور درباره مجهول المالك بودن اموال بانکی، برخی فقیهان معاصر نظر دیگری ارائه کرده‌اند. گروهی به صراحت اعلام کرده‌اند که انجام معاملات و دریافت اموال از بانک - چه دولتی و چه خصوصی - در کشور اسلامی بدون هیچ اشکال شرعی جایز است (سند، ۱۴۳۵ق، ج ۱، ص. ۴۵۹). این دسته همچنین دریافت سود بانکی را، مادامی که شرط نشده باشد، مجاز دانسته و دلیل خود را به روایاتی مانند «لَكَ الْمَهْنَاءُ وَ عَلَيْهِ الْوَزْر» مستند کرده‌اند (سند، ۱۴۳۵ق، ج ۱، ص. ۴۵۹).

برخی دیگر از اندیشمندان با تبیین تفاوت میان «مجهول المالك» و «لقطه» تصریح کرده‌اند که هر مالی که صاحب آن مشخص نباشد و در معرض نابودی قرار گیرد، لقطه است؛ اما اگر مال در وضعیت ضیاع و اتلاف نباشد، حکم آن مجهول المالك خواهد بود. برای نمونه، جاماندن لباسی در رختکن مصداق مجهول المالك است نه لقطه؛ زیرا در تحقق عنوان لقطه، وجود عنصر ضیاع شرط است.

به همین ترتیب، اموال توقیفی یا اموالی که از سارقان گرفته می‌شود، در حکم مجهول المالك‌اند، نه لقطه (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۱۶). بر همین اساس، با توجه به اینکه محقق ایروانی «ضیاع» را شرط تحقق لقطه می‌داند، نمی‌توان اموال دولت و بانک را تحت عنوان لقطه بررسی کرد (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۱۹).

پیش از تحلیل موضوع مجهول المالك بودن اموال، شناخت حکم آن ضروری است. محقق ایروانی در این باره می‌نویسد: در مورد اموال مجهول المالك، واجب است تا رسیدن به مرحله یأس از یافتن مالک، در پی شناسایی او بود. این حکم برخلاف «لقطه» است

که مدت جست‌وجو در آن به یک سال محدود می‌شود و پس از آن یا باید صدقه داده شود یا با ضمانت مالک حفظ گردد (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۱۹).

وی همچنین تصریح می‌کند که در صدقه‌دادن مال مجهول‌المالك، گرفتن اجازه از حاکم شرع الزامی نیست؛ زیرا به باور او، آگاهی حاکم صرفاً در امور کلی است و در مصادیق و موارد جزئی بر دیگران برتری ندارد. با این حال، از باب احتیاط، کسب اجازه را ترجیح می‌دهد (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۴۳).

یکی از نکات قابل تأمل در سخنان وی آن است که تحقق یأس از یافتن مالک برای صدقه‌دادن کافی است، حتی اگر این یأس بدون فحص قبلی حاصل شود (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۵۳). او در ادامه اظهار می‌دارد که هرچند می‌توان مالکیت دولت و بانک را پذیرفت، اما ایراد از جهت فقدان نماینده شرعی برای انجام معاملات بانکی همچنان باقی خواهد بود. به بیان دیگر، مشکل در ولایت شرعی است نه در اصل مالکیت (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۶۴).

در تحلیل‌های جدید، برخی از فقیهان معاصر با تفکیک میان مالکیت بانک و دولت، دیدگاه رایج درباره مجهول‌المالك بودن اموال بانکی را نقد کرده‌اند. به باور آنان، نباید میان بانک و حکومت رابطه تساوی برقرار کرد؛ به این معنا که عدم مالکیت دولت دلیلی بر عدم مالکیت بانک نیست و باید میان این دو تفاوت قائل شد (فیاض، ۱۳۹۲، ص. ۵۱). این محقق توضیح می‌دهد که مالکیت حکومت مشروط به تحقق یکی از دو شرط است:

۱) داشتن وکالت از سوی مردم؛

۲) داشتن ولایت بر مردم.

و چون هیچ‌یک از این دو شرط در حکومت‌های غیرشرعی محقق نمی‌شود، نمی‌توان آن را مالک دانست. در مقابل، بانک برای تحقق شخصیت حقوقی و تملک نیازی به این دو شرط ندارد؛ زیرا می‌تواند به‌طور مستقل و بدون اتکا به ولایت یا وکالت، مالک اموال گردد (فیاض، ۱۳۹۲، ص. ۵۲).

بر پایه این دیدگاه، بانک ودایع مردم را به وجه ضمان تملک می‌کند، نه به عنوان امانت صرف. در نتیجه، مالی که از بانک گرفته می‌شود مجهول‌المالک نیست، بلکه ملک گیرنده است و بانک آن را با ضمان به او منتقل کرده است (فیاض، ۱۳۹۲، ص. ۵۳).

ایشان در ادامه استدلال می‌کند که تنها زمانی می‌توان اموال را مجهول‌المالک دانست که مالکیت سپرده‌گذاران نسبت به آن اموال همچنان معتبر فرض شود؛ حال آنکه در نظام بانکی چنین فرضی پذیرفته نیست (فیاض، ۱۳۹۲، ص. ۵۳).

با این حال، برخی از فقیهان معاصر با این تفکیک موافق نیستند. آنان بر این باورند که بانک و دولت در چنین نظامی از یکدیگر جدا نیستند و تمایز میان آن‌ها بی‌وجه است؛ زیرا در فرض نپذیرفتن شخصیت حقوقی برای بانک، دلیلی قابل قبول برای مالکیت آن وجود ندارد و برای متصدیان آن نیز ولایت شرعی فرض نشده است (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۶۸).

ایروانی در نهایت چنین نتیجه می‌گیرد که نمی‌توان اموال بانک را مجهول‌المالک دانست؛ زیرا عنوان مجهول‌المالک صرفاً در مورد اموالی کاربرد دارد که مالک آن ناشناخته است یا رضایت او برای تصرف محرز نیست. اما درباره سپرده‌های بانکی، نه تنها مالکیت اشخاص حقیقی محفوظ است، بلکه رضایت آنان نسبت به تصرف نیز وجود دارد. بنابراین، در این حالت اساساً عنوان مجهول‌المالک صادق نیست. این استدلال با مراجعه به روایات باب مجهول‌المالک نیز قابل تأیید است (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۹۸). این محقق برای تأیید نظر خود شواهدی ارائه کرده است که برخی از آن‌ها عبارت‌اند از:

- از منظر فقه حکومتی و نظام‌مند، نمی‌توان پذیرفت که اسلام نهادی اقتصادی به بزرگی بانک را به رسمیت بشناسد اما اموال آن را فاقد مالک بداند.
- تعلیق صحت تصرفات بانکی بر اخذ اذن فقیه، امری دشوار و غیرعملی است.
- حتی اگر اذن عام فقیه نیز معتبر باشد، تا زمانی که اصل مجهول‌المالک بودن اموال محل تردید است، چنین اذنی بی‌فایده خواهد بود.
- وجود حکومت‌های اسلامی در دوران ائمه (ع) با فرض اینکه دولت‌ها مالک نبوده‌اند، سازگار نیست.

- پیامدها و مشکلات عملی ناشی از پذیرش نظریه مجهول المالك بودن، خود دلیلی بر نادرستی این نظریه است (ایروانی، ۱۳۸۱، ص. ۹۹).

۲-۱. نقد نظریه مجهول المالك بودن

چنان‌که پیش‌تر بیان شد، قائلان به مجهول المالك بودن اموال بانک‌ها بر دو مبنای اصلی تکیه کرده‌اند: نخست، انکار اصل مالکیت اشخاص حقوقی؛ و دوم، فقدان ولایت شرعی برای متصدیان بانکی. تفاوت این دو رویکرد نیز پیش‌تر تبیین شد.

آنچه در اینجا شایسته تأمل است اینکه حتی در فرض پذیرش هر یک از این مبانی و انکار مالکیت بانک و عدم مشروعیت تصرفات آن، باز هم اطلاق عنوان «مجهول المالك» بر اموال بانکی محل اشکال خواهد بود. به بیان دیگر، صرف عدم مالکیت شرعی یا صحیح نبودن تصرف بانک به تنهایی موجب تحقق عنوان «مجهول المالك» نمی‌شود؛ زیرا این عنوان ناظر به اموالی است که مالک آن ناشناخته باشد یا دسترسی به او ممکن نباشد، نه صرفاً مواردی که در آن تصرف غیر مشروع صورت گرفته است. بنابراین، حتی اگر به دلایلی مانند عدم پذیرش شخصیت حقوقی یا فقدان ولی شرعی، معاملات بانکی را فاسد و تصرفات آن را غیر معتبر بدانیم، باز هم نمی‌توان بر پایه قواعد فقهی و ادله باب مجهول المالك، حکم به مجهول المالك بودن این اموال داد.

۳. تعریف مجهول المالك

نخستین نکته‌ای که در تحلیل این موضوع باید مورد توجه قرار گیرد، تبیین دقیق مفهوم «مجهول المالك» است. در ادبیات فقهی، «مجهول المالك» به مالی گفته می‌شود که مالک آن نامعلوم است، اما خود مال در معرض تلف و تباهی قرار نگرفته باشد. در همین چارچوب، تمایز میان «مجهول المالك» و «لقطه» نیز بر پایه عنصر تباهی مطرح شده است (مرعی، ۱۴۱۳ق، ص. ۱۸۴).

در ماده ۲۸ قانون مدنی نیز چنین آمده است: «اموال مجهول المالك با اذن حاکم یا مأذون از سوی او به مصارف فقرا می‌رسد.» بر این اساس، مال مجهول المالك مالی است که پیش‌تر در مالکیت شخص خاصی بوده، اما در زمان حاضر هویت مالک آن پوشیده و ناشناخته است.

از منظر قوانین و مقررات، مطابق ماده ۱۱ قانون ثبت مصوب ۱۳۱۰، اگر نسبت به اموالی که در اعلام ثبت عمومی درج شده‌اند تقاضای ثبت صورت نگیرد، در آگهی نوبتی تحت عنوان «مجهول‌المالک» معرفی می‌شوند.

برخی صاحب‌نظران نیز مال مجهول‌المالک را چنین تعریف کرده‌اند: مالی که قبلاً در اختیار مالک مشخصی بوده، اما نه اعراض مالک از آن مسلم است و نه عدم اعراض او به‌طور قطعی قابل احراز است؛ در عین حال، به دلایلی شناسایی مالک ممکن نیست (امامی، ۱۳۵۷، ج ۱، ص. ۳۸).

گروهی دیگر در تعریف این عنوان فقهی بیان کرده‌اند که مال مجهول‌المالک مالی است که دارای مالک مشخصی است، اما به دلایلی مانند فقدان امکان شناسایی یا عدم دسترسی، یافتن مالک آن در عمل ممکن نمی‌شود (کاتوزیان، ۱۴۰۱، ص. ۸۲).

علاوه بر این، در ماده ۳ قانون تأسیس «سازمان جمع‌آوری و فروش اموال تملیکی» و اساسنامه آن مصوب ۱۳۷۰/۱۰/۲۴ آمده است: «اموال مجهول‌المالک و بلاصاحب - به استثنای اموال قاجاق بلاصاحب، اموال با صاحب متواری، ارث بلاوارث، و همچنین اموالی که از باب تخمیس، خروج از ذمه یا اجرای اصل چهل و نهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران و سایر قوانین در اختیار ولی فقیه (حاکم) قرار می‌گیرد - با اذن کلی ایشان در اختیار این سازمان قرار می‌گیرد.»

۳-۱. تفاوت مجهول‌المالک با مفاهیم مشابه

مفهوم «مجهول‌المالک» از نظر معنایی به مفاهیمی مانند «لقطه» نزدیک است؛ از این رو، برای درک بهتر آن اشاره به تفاوت‌های این دو ضروری به نظر می‌رسد:

۱) مال مجهول‌المالک معمولاً از طریق نوعی معامله حاصل می‌شود؛ در حالی که

برای تحقق لقطه، صرف پیدا کردن مال گمشده در مکان عمومی کفایت می‌کند.

۲) لقطه در واقع بخشی از اقسام مال مجهول‌المالک به‌شمار می‌آید؛ به بیان دیگر،

عنوان «مجهول‌المالک» مفهومی عام‌تر از «لقطه» است.

۳) در مورد اموال مجهول‌المالک، مالکیت صاحبان آن همچنان محفوظ است؛

هرچند هویت آنان ناشناخته باشد، اما اصل مالکیت ایشان ساقط نمی‌شود. در

مقابل، در برخی اموال عمومی یا اموال عام اصولاً مالک خاصی وجود ندارد (صدر، ۱۴۳۱ق، ج ۵، ص. ۳۳).

از سوی دیگر، تفاوت میان مفهوم «مظالم» و «مجهول المالك» نیز قابل توجه است. برخی فقیهان، مال مجهول المالك را چنین تعریف کرده‌اند: «مال معین و موجود در خارج که صاحب آن ناشناخته باشد و در عین حال لقطه نباشد.» بر اساس این تعریف، می‌توان تفاوت میان دو عنوان «مجهول المالك» و «مظالم» را روشن ساخت.

- بر پایه دو تعریف نخست از مظالم، دامنه آن گسترده‌تر از مجهول المالك است؛ زیرا هم اموال موجود را دربرمی‌گیرد و هم اموال تلف‌شده‌ای را که به ذمه آمده‌اند، چه صاحب آن‌ها شناخته‌شده باشد و چه ناشناخته. در این صورت، نسبت میان مظالم و مجهول المالك «عموم و خصوص مطلق» خواهد بود.
- بر اساس تعریف سوم، مظالم تنها شامل اموال تلف‌شده‌ای است که بر ذمه آمده‌اند و به اموال موجود خارجی تعلق نمی‌گیرد. در نتیجه، نسبت میان این دو عنوان «تباین» خواهد بود.
- طبق تعریف چهارم، مظالم و مجهول المالك کاملاً منطبق‌اند و تفاوت ماهوی با یکدیگر ندارند.
- نهایتاً، بر پایه تعریف پنجم، مظالم اخص از مجهول المالك است؛ زیرا در این تعریف، مظالم تنها شامل اموالی می‌شود که از راه حرام به دست آمده باشند، در حالی که مجهول المالك شامل هر مال معین و موجودی در خارج است که مالک آن ناشناخته باشد، چه از طریق مشروع حاصل شده باشد و چه نامشروع.

برای مثال، لباسی که باد آن را به خانه شخصی آورده است، گرچه مالک آن شناخته‌شده نیست، اما از مصادیق مجهول المالك به شمار می‌آید، نه مظالم.

۳-۲. ضابطه مجهول المالك

برخی از محققان معاصر، ضابطه مال مجهول المالك را چنین بیان کرده‌اند: مالک آن نه به نام و هویت و نه به مکان شناخته نمی‌شود، به گونه‌ای که هیچ راهی برای دستیابی به او وجود ندارد (سیفی مازندرانی، ۱۴۳۶ق، ص. ۳۹۳).

برخی از مصادیق مال مجهول المالك را می‌توان اموال ربوی، اموال دزدی، مال قمار و اموال غصبی دانست.

۳-۳. تحلیل نظر محقق خویی و شهید صدر در مجهول المالك بودن

آیت‌الله خویی و شاگردان ایشان کلیت مالکیت بانک را نپذیرفته‌اند و از این جهت اموال بانک را «مجهول المالك» دانسته‌اند (خویی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص. ۱۵۸). از منظر ایشان، با توجه به عدم پذیرش شخصیت حقوقی، نه بدهکاری بانک‌ها پذیرفتنی است و نه طلبکاری آن‌ها؛ بنابراین، همه تصرفات بانکی به طور مطلق غیر صحیح تلقی می‌شود.

در مقابل، شهید صدر اصل مالکیت حقوقی را قبول دارد، اما مالکیت بانک‌های دولتی در کشورهای غیراسلامی را به دلیل فقدان ولی شرعی نپذیرفته است.

نکته مهمی که باید به آن پرداخت این است که فارغ از پذیرش یا عدم پذیرش مالکیت اشخاص حقوقی، آیا حکم به مجهول المالك دانستن اموال بانک‌ها صحیح است؟ این دیدگاه عمدتاً بر نظریه «واسطه‌گری مالی» استوار است. در این رویکرد، اموالی که به بانک تحویل داده یا به تملیک آن درآمده است، به گونه‌ای تلقی می‌شود که صاحبان آن‌ها ناشناخته‌اند.

اما پرسش اصلی آن است که آیا وصف «مجهول» بر مشتریان بانک صدق می‌کند یا خیر؟ از منظر نظام خلق پول، اگر بپذیریم بانک خود را بدهکار می‌داند، در این صورت اساساً مجهولیتی در کار نخواهد بود. اما اگر بدهکاری اشخاص حقوقی را نپذیریم، تصرفات و معاملات بانکی نه به مجهول المالك تبدیل می‌شود، بلکه به طور کلی باطل خواهد بود.

۳-۴. نظر مشورتی اداره حقوقی

در نظریه مشورتی اداره حقوقی نیز ذیل ماده ۲۸ قانون مدنی آمده است: «ماده ۲۸ قانون مدنی، ماده اول قانون راجع به اموال بلاصاحب مصوب ۱۳۱۳ و ماده ۲ نظام‌نامه مصوب ۱۳۱۲، ناظر به اموالی است که مجهول‌المالك بودن آن‌ها مطابق مقررات محرز شده باشد و تشخیص صاحب مال ممکن نباشد؛ در صورتی که وجوه مورد بحث متعلق به اشخاصی است که با بانک طرف حساب و ارتباط بوده و پس از مراجعه اشخاص مزبور، بانک مکلف به پرداخت است. بنابراین، اموالی که هویت و نشانی صاحبان آن‌ها معلوم است از مصادیق اموال مجهول‌المالك و بلاصاحب به شمار نمی‌آید. دادسرا می‌تواند با مراجعه به نشانی صاحبان دفاتر پس‌انداز پیدا شده - که در بانک موجود است - مراتب را به آنان اطلاع دهد یا دفاتر مذکور را در اختیار بانک قرار دهد و این وظیفه را به بانک محول کند» (نظریه مشورتی شماره ۷/۱۹۵۵ مورخ ۱۳۶۰/۰۷/۰۸).

و نیز در جای دیگر آمده است: «اموال مجهول‌المالك اموالی است که قبلاً در مالکیت اشخاص بوده و اعراض از آن‌ها مسلم نیست یا عدم اعراض از آن‌ها محقق است، ولی به دلیلی مالک آن شناخته نمی‌شود. علی‌هذا نسبت به هر مالی که این تعریف بر آن صدق کند، آن مال مجهول‌المالك محسوب می‌شود و مقررات اموال مجهول‌المالك درباره آن باید اعمال گردد. تشخیص این امر نیز بر عهده مراجع مربوط است.

التهایه، در مواردی که حقوق قانونی به اموال مجهول‌المالك تعلق گرفته باشد، حقوق مذکور باید ابتدا استیفا شود و سپس مقررات اموال مجهول‌المالك در مورد آن اعمال گردد» (نظریه مشورتی شماره ۷/۳۳۵۵ مورخ ۱۳۶۱/۰۹/۰۶).

بر این اساس، همان‌گونه که در نظریه مشورتی اداره حقوقی نیز به‌صراحت بیان شده است، نمی‌توان اموال بانک را مجهول‌المالك دانست؛ زیرا ملاک مجهول‌المالك بودن، عدم دسترسی به صاحب مال است، در حالی که در نظام بانکی این امر به‌طور کامل محقق است. بنابراین، حتی اگر بانک را دارای شخصیت حقوقی بدانیم ولی قائل به عدم مالکیت آن شویم، باز هم نمی‌توان اموال موجود را مجهول‌المالك به شمار آورد.

۴. تحليل مالکيت بانک بر اساس خلق پول

در مورد نظام بانکی چند دیدگاه مطرح است:

(۱) دیدگاه واسطه‌گری مالی: در این نگاه سنتی، رابطه‌ای مستقیم میان پس‌انداز، سپرده‌گذاری و دارایی بانک وجود دارد.

(۲) دیدگاه ضریب فزاینده: در این روش منابع مالی میان مردم، بانک و بانک مرکزی بدون محدودیت خاصی در گردش است. در این چارچوب، هر بانک تنها زمانی می‌تواند وام بدهد که پیش‌تر پول پر قدرت بانک مرکزی را در قالب ذخایر یا موجودی نقد جذب کرده باشد. سپس بانک‌ها با تکرار وام‌دهی همان مقادیر اولیه تزریق‌شده، می‌توانند پول گسترده خلق کنند و بدین ترتیب پول در شبکه بانکی شکل می‌گیرد.

(۳) دیدگاه خلق پول: در این رویکرد، وقتی سرمایه‌گذار به بانک مراجعه و درخواست وام می‌کند، بانک با افتتاح یک حساب سپرده، خود را هم‌زمان بدهکار و طلبکار می‌سازد. در واقع، طلبکار و بدهکار یکی هستند و نقش واسطه‌گری در این حوزه اعمال نمی‌شود (کميجانی، ابريشمی و روحانی، ۱۳۹۷، صص. ۲-۵).

از مجموع مباحث پیشین روشن می‌شود که آنچه تاکنون درباره مالکیت یا عدم مالکیت بانک‌ها بیان شده، عمدتاً بر اساس همان دیدگاه سنتی واسطه‌گری مالی بوده است. در نگاه مشهور فقیهان، بانک نهادی مالی و واسطه‌ای میان سپرده‌گذار و سرمایه‌گذار تلقی می‌شود. بر همین اساس، تلاش شده است برای مالکیت بانک بر سپرده‌های موجود توجیه فقهی ارائه شود تا اخذ این اموال از سوی بانک‌ها موجه جلوه کند.

در این میان، گروهی بانک را «مجهول‌المالک» دانسته و اذن فقیه را برای تصرف در آن لازم می‌شمارند؛ گروهی دیگر حکم به وجوب صدقه داده‌اند؛ و برخی نیز میان بانک‌های اسلامی و غیر اسلامی تفصیل قائل شده‌اند. در نهایت، مسئله مالکیت یا عدم مالکیت بانک به‌طور مستقیم به پذیرش یا عدم پذیرش مالکیت اعتباری اشخاص حقوقی گره خورده و از همین زاویه مورد تفصیل قرار گرفته است.

به نظر می‌رسد غفلت از قدرت خلق پول درونی بانک‌ها - چه به صورت ضریب فزاینده و چه به صورت خلق مستقیم پول - موجب شده است که برخی تحقیقات علمی از مسیر اصلی خود منحرف شوند. در این بخش تلاش می‌شود با تحلیلی مختصر، دیدگاه صاحب‌نظران در مورد خلق پول بررسی و سپس بر مفهوم «مجهول‌المالک» تطبیق داده شود. در این صورت روشن خواهد شد که آیا بر این مبنا، حکم به مجهول‌المالک بودن اموال و سپرده‌ها منطقی است یا خیر.

برخی پژوهشگران معاصر خلق پول را چنین تعریف کرده‌اند: روندی که طی آن نقدینگی یک کشور یا یک منطقه پولی افزایش می‌یابد. در این فرایند، بانک مرکزی و شبکه بانکی نقش اساسی دارند؛ به گونه‌ای که بانک مرکزی از طریق گسترش پایه پولی و بانک‌ها با اعطای تسهیلات، به خلق پول اقدام می‌کنند (موسویان و میثمی، ۱۳۹۶، ج ۲، ص. ۳۱۲).

خلق پول به دو نوع تقسیم می‌شود:

- ۱) خلق پول از طریق انبساط پایه پولی، که اصطلاحاً «خلق پول بیرونی» نام دارد.
- ۲) خلق پول شبکه بانکی از طریق ضریب فزاینده، که «خلق پول درونی» خوانده می‌شود (موسویان و میثمی، ۱۳۹۶، ج ۲، ص. ۳۱۲).

خلق پول از موضوعاتی است که در نگاه بسیاری از فقیهان کمتر مورد توجه قرار گرفته است. با این حال، مرحوم شهید صدر در دو اثر خود، الاسلام یقود الحیاه و البنک اللاربوی، نکاتی را مطرح کرده که نشان‌دهنده توجه او به این مسئله است. وی در مورد نخست چنین آورده است:

جایز نیست ذمه فردی با مالی از طریق قرض مشغول شود در حالی که آن مال در خارج به طور واقعی اقباض نشده باشد؛ زیرا قبض و اقباض شرط تحقق عقد قرض است. بر همین اساس، معامله اوراق مالی که در جوامع لیبرالی رایج است، باطل خواهد بود. در این نوع معاملات، فرصتی برای فرد فراهم می‌شود تا تعهداتی معادل چندین برابر دارایی واقعی خود صادر کند و آن را به دیگران قرض دهد؛ با این استدلال که همه طلبکاران در یک زمان واحد برای دریافت پول خود مراجعه نخواهند کرد. هر بدهکاری

که به این شیوه با اوراق مالی معامله کند، به جای آنکه مال حقیقی از سرمایه خود یا از بانک برداشت نماید، اموال خویش را به صورت صوری چند برابر می سازد (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۴۷).

در جای دیگری، شهید صدر در پاسخ به این پرسش که آیا بانک می تواند اعتباری بیش از دارایی خود خلق کند (ضریب فزاینده)^۱، می فرماید: اگر این خلق بر اساس سبب شرعی باشد، بدون اشکال است. سپس در توضیح این سبب شرعی بیان کرده است: خلق پول می تواند به شیوه های مختلف تحقق یابد:

- ۱) قرض بانکی مستقیم: افراد مختلف به بانک مراجعه و درخواست قرض می کنند. بانک بر اساس پایه سپرده موجود، و با این فرض که سپرده گذاران هم زمان به بانک مراجعه نخواهند کرد، همان سپرده را به چند نفر قرض می دهد.
- ۲) قرض با سپرده گذاری مجدد: فردی به اندازه سپرده موجود از بانک قرض می گیرد، اما این پول را به طلبکاران خود می پردازد. طلبکار پس از دریافت مبلغ، آن را نزد بانک به ودیعه می گذارد. در نتیجه، گرچه بر پایه همان سپرده اولیه است، حجم سپرده های موجود در بانک دو برابر می شود. حال اگر شخص ثالثی برای دریافت قرض مراجعه کند، بانک از همین موجودی به او وام می دهد.
- ۳) پذیرش حواله های بدون پشتوانه: دو حواله به بانک ارائه می شود، در حالی که پشتوانه ای از سپرده نزد بانک وجود ندارد. بانک با این فرض که این دو حواله به طور هم زمان نقد نخواهند شد، هر دو دین را می پذیرد و خود را به آنها بدهکار می کند، در حالی که موجودی واقعی بانک کمتر از مجموع تعهدات است.

پس از بیان حالات، شهید صدر می فرماید: حالت نخست (قرض) باطل است و دو حالت دیگر صحیح اند. دلیل بطلان حالت اول آن است که یکی از شروط صحت قرض

۱. به تأثیر افزایشی اشاره دارد که یک تغییر اولیه در مخارج (مثلاً سرمایه گذاری یا مصرف) بر درآمد کل اقتصاد می گذارد. این مفهوم نشان می دهد که چگونه یک هزینه اولیه میتواند منجر به رشد بیشتر درآمد ملی شود، زیرا درآمد ایجاد شده دوباره خرج می شود و چرخه اقتصادی را تقویت می کند (Mankiw, 1399, P. 346)

«قبض» است و در حالت نخست قبض محقق نمی‌شود. اما در حالت دوم قبض تحقق می‌یابد، و در حالت سوم موضوع «قبول حواله» است نه قرض؛ بنابراین بی‌اشکال خواهد بود (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۱۰۷).

آنچه مسلم است این است که در نظام بانکداری روز دنیا، نگاه سنتی واسطه‌گری مالی جای خود را به خلق پول داده است. با این حال، در این که «خلق پول از هیچ» یا «ضریب فزاینده» در بانکداری مدرن جهان اجرا می‌شود، میان کارشناسان اقتصاد اختلاف نظر وجود دارد.

برخی از کارشناسان عملکرد بانک‌ها را بر اساس نظریه ضریب فزاینده تحلیل کرده‌اند (موسویان، ۱۳۹۶، ص. ۱۵۹). در مقابل، برخی دیگر بر نادرستی این دیدگاه تأکید دارند (کمپجانی، ابریشمی و روحانی، ۱۳۹۷). قائلان به نظریه خلق پول، برای اثبات مدعای خود و نقد ضریب فزاینده بیان کرده‌اند که بانک‌ها برای وام‌دهی نیازمند ذخایر هستند؛ از همین رو، بانک مرکزی می‌تواند با محدود کردن سطح ذخایر، میزان وام‌دهی را کنترل کند (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۱۰۷).

ساموئلسون^۲ می‌گوید: «هر بانکدار به‌خوبی می‌داند که نمی‌تواند پولی را که در اختیار ندارد سرمایه‌گذاری کند» (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۱۰۷).

در نقد این دیدگاه بیان شده است که بانک در زمان اعطای وام باید به‌طور هم‌زمان دو طرف ترازنامه خود را منبسط کند: در سمت دارایی‌ها، وام جدید ثبت می‌شود و در سمت بدهی‌ها، سپرده‌ای جدید متعلق به وام‌گیرنده به‌عنوان بستانکار قید می‌گردد. بنابراین، بانک دقیقاً پولی را که در اختیار نداشته سرمایه‌گذاری می‌کند؛ زیرا پول سرمایه‌گذاری شده بدهی خود بانک است، نه پول خلق‌شده توسط بانک مرکزی (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۱۰۷).

از این رو بهتر است چنین بیان شود: وقتی سرمایه‌گذار به بانک مراجعه و درخواست وام می‌کند، بانک با افتتاح یک حساب سپرده، خود را بدهکار می‌سازد و هم‌زمان در جایگاه طلبکار قرار می‌گیرد. در واقع، در این موارد طلبکار و بدهکار یکی هستند و هیچ نقش واسطه‌گری در این فرایند اعمال نمی‌شود (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۱۰۷).

۲. Samuelson

۴-۱. ماهیت دارایی بانک بر اساس خلق پول

با توجه به توضیحات پیش گفته، روشن می‌شود که بر اساس نظریه «خلق پول درون‌بانکی»، بدهی‌های بانک بر پایه مطالبات خود ساخته و به صورت موازی شکل می‌گیرد؛ به این معنا که بانک می‌تواند در یک زمان واحد خود را هم بدهکار و هم طلبکار سازد. این فرایند به دو شیوه «ضریب فزاینده» و «خلق پول از هیچ» در نظام بانکی قابل تحلیل است.

روند «خلق پول از هیچ» در نظام بانکی به این معناست که پس‌اندازها منبع اصلی تأمین سرمایه‌گذاری نیستند، بلکه خود فرایند خلق پول بانکی این کار را انجام می‌دهد. در نهایت، هویت شخص وام‌گیرنده و پس‌اندازکننده متفاوت است؛ اما این تفاوت به معنای واسطه‌گری بانک در وجوه نیست، بلکه ناشی از آن است که بانک قدرت خرید جدیدی - مثلاً برای شخص «الف» - خلق کرده که در مراحل بعدی به واسطه نظام تسویه به شخص «ب» منتقل می‌شود (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۱۰۷).

نکته دیگر آن است که پس‌انداز و سرمایه‌گذاری افراد نتیجه‌ای غیرارادی از وام‌دهی است، نه علت آن (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۱۰۷). تمایز بانک با سایر نهادهای اقتصادی نیز در همین نکته نهفته است: اگر یک قرض‌دهنده عادی نتواند خلق پول کند، ناچار است از انباشت خود بکاهد و سایر دارایی‌های خویش را در قالب وام یا اوراق قرضه افزایش دهد. اما قرض‌دهنده‌ای که توان خلق پول دارد، به‌طور هم‌زمان هم دارایی‌های مالی خود را افزایش می‌دهد (از طریق خلق وام جدید) و هم بدهی‌های مالی خود را می‌افزاید (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۱۰۷).

تفاوت اصلی میان دو دیدگاه «خلق پول از هیچ» و «ضریب فزاینده» در این است که در دیدگاه ضریب فزاینده، بانک پیش از عمل وام‌دهی - یعنی قبل از ثبت اصل وام مشتری در حساب بانک و بستن‌کار کردن حساب او - باید معادل آن مبلغ را از حساب دیگری کسر کند. در حالی که در روند «خلق پول از هیچ» چنین نیازی وجود ندارد (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۱۰۷).

این برداشت که پس‌انداز باید پیش از پرداخت وام صورت گیرد و پول چیزی است که ابتدا باید انباشته شود تا امکان وام‌دهی فراهم شود، ریشه در کالا پنداشتن پول دارد.

در حالی که پول، برخلاف کالاها و دارایی‌های غیرمالی که صرفاً جنبه دارایی دارند، یک دارایی مالی است که هم‌زمان هم دارایی و هم بدهی به شمار می‌آید (صدر، ۱۴۲۹ق، ص. ۱۰۷).

بر این اساس، در هر دو دیدگاه روشن است که بانک بر پایه دارایی‌های موجود خود را بدهکار نمی‌سازد. بدهکار شدن بانک سازوکار دیگری دارد: در دیدگاه «خلق پول از هیچ»، روند بدهکاری و طلبکاری بانک به‌طور موازی پیش می‌رود؛ و در دیدگاه «ضریب فزاینده»، این طلبکاری بر پایه بدهی بانک است، هرچند نه دقیقاً معادل آن، بلکه به تعبیر کارشناسان این حوزه، به‌صورت خلق چندبرابری سپرده تبیین می‌شود.

میشکین در این‌باره توضیح می‌دهد: «فرض کنید بانک تصمیم بگیرد وامی معادل ۱۰۰ دلار اعطا کند. هنگامی که بانک این وام را می‌پردازد، برای مشتری خود (وام‌گیرنده) یک حساب جاری باز می‌کند و مبلغ وام را در این حساب می‌گذارد؛ به عبارت دیگر، حساب مشتری را به اندازه ۱۰۰ دلار بستانکار می‌کند. بانک با این کار، ترازنامه خود را تغییر می‌دهد: بدهی او به‌صورت سپرده جاری ۱۰۰ دلار افزایش می‌یابد و معادل آن در سمت دارایی‌ها، مبلغ ۱۰۰ دلار به‌عنوان وام ثبت می‌شود. بانک با وام دادن، سپرده جاری ایجاد می‌کند و از آنجا که سپرده جاری بخشی از پول به حساب می‌آید، در واقع عمل وام‌دهی بانک، پول خلق می‌کند» (میشکین، ۱۳۹۹، ج ۲، ص. ۱۸۶).

در نتیجه، از آنجا که بدهی‌ها و مطالبات بانک به‌وسیله خود او ایجاد می‌شود - یعنی بانک برای افرادی با هویت مشخص اعتبار خلق می‌کند و همان اعتبار را در بخش بدهی‌ها ثبت می‌نماید - در عمل بانک خود را هم‌زمان طلبکار افراد معین و بدهکار به آن‌ها می‌سازد. چگونه می‌توان چنین فرآیندی را مصداق «مجهول‌المالک» دانست؟

نتیجه‌گیری

از مجموع مباحث پیش‌گفته می‌توان چنین نتیجه گرفت که، صرف‌نظر از پذیرش یا عدم پذیرش شخصیت حقوقی بانک‌ها و بدون وابستگی به ساختار حکومت دینی یا غیردینی، اطلاق عنوان «مجهول‌المالک» بر دارایی‌های بانکی با توجه به سازوکار خلق پول درون‌زا و ماهیت اعتباری نظام بانکی نوین، فاقد مبنای فقهی و حقوقی معتبر است.

دیدگاه‌هایی که قائل به مجهول‌المالک بودن اموال بانک‌ها هستند، عمدتاً بر دو پیش‌فرض استوارند: نخست، تحلیل بانک به‌عنوان واسطه مالی صرف که بانک را صرفاً واسطه‌ای میان پس‌اندازکنندگان و وام‌گیرندگان می‌پندارد، در حالی که واقعیت آن است که بانک‌ها از طریق فرآیند خلق پول بانکی، خالق اعتبار هستند نه انتقال‌دهنده منابع؛ دوم، نگاه کالایی به پول که با تلقی پول به‌عنوان یک کالای فیزیکی، منشأ دارایی‌های بانکی را نامشخص فرض می‌کند. حال آنکه در اقتصاد امروز، پول ماهیتی اعتباری - حقوقی دارد و بر اساس قراردادهای مشخص و روابط دوطرفه شکل می‌گیرد.

در نظام بانکی مبتنی بر خلق پول اعتباری، بانک‌ها نه از محل ذخایر قبلی، بلکه از طریق ثبت دین و طلب به‌صورت الکترونیکی اقدام به ایجاد پول می‌کنند. این فرآیند دارای ویژگی‌هایی چون وجود طرفین معین، دارایی‌هایی با منشأ روشن و شفافیت حقوقی است. هر وام بانکی متکی بر قراردادی مشخص میان بانک به‌عنوان بستانکار و مشتری به‌عنوان بدهکار است؛ به همین دلیل، منابع بانک ناشی از تعهدات قانونی مشتریان است، نه اموال گمشده یا ناشناخته.

حتی در صورت وجود تخلفات بانکی، این امر به‌خودی‌خود به معنای مجهول‌المالک بودن دارایی‌ها نیست، بلکه نیازمند رسیدگی قضایی به تخلفات است. بر پایه این مبانی، ادعای مجهول‌المالک بودن دارایی‌های بانکی، حتی در فرض وجود برخی عملکردهای غیرمشروع، فاقد وجاهت علمی و حقوقی است؛ چرا که ماهیت اعتباری پول و سازوکار شفاف خلق پول بانکی، هرگونه ابهام در مالکیت این دارایی‌ها را رد می‌کند.

از این‌رو، رویکردهای فقهی و حقوقی نیز باید با توجه به این واقعیت‌های اقتصادی بازنگری شوند.

ملاحظات حقوقی
- پیروی از اصول حقوقی تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است. - تعارض منافع بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد. بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

- ۱) امامی، سید حسن (۱۳۵۷). حقوق مدنی. ایران، تهران: اسلامیه.
- ۲) ایروانی، محمدباقر (۱۳۸۱). فقه البنوک. ایران، قم: دار الهدی.
- ۳) حسن‌زاده، علی؛ مجتهد، احمد؛ پویا، بغدادی؛ و تقی‌زاده حصار، فرهاد (۱۳۹۶). پول و بانکداری نوین (چاپ دوم). ایران، تهران: جنگل.
- ۴) خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۰ق). الصالحین. ایران، قم: مدینه العلم.
- ۵) کميجانی، اکبر؛ ابریشمی، حمید؛ و روحانی، سیدعلی (۱۳۹۷). ماهیت بانک و فرایند خلق پول بانکی؛ نقد دیدگاه‌های رایج و دلالت‌ها. جستارهای اقتصادی با رویکرد اسلامی، ۳۸-۹، (۲۹)، ۱۵. DOI: [10.30471/iee.2018.1441](https://doi.org/10.30471/iee.2018.1441)
- ۶) سند، محمد (۱۴۳۵ق). منهاج الصالحین. ایران، قم: باقیات.
- ۷) سیستانی، سیدعلی (۱۴۱۵). منهاج الصالحین. ایران، قم: مکتب آیه الله العظمی سیستانی.
- ۸) سیفی مازندرانی، علی اکبر (۱۴۳۶ق). تحریرالوسیله. ایران، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۹) شذهان الجعفری، علاء (۱۴۰۳ق). الشخص الاعتباری. ایران، قم: حوزه علمیه.
- ۱۰) صدر، سید محمدباقر (۱۴۳۰ق). ماوراء الفقه. لبنان، بیروت: دارالاضواء.
- ۱۱) صدر، سید محمدباقر (۱۴۳۱ق). محاضرات تاسیسیه. ایران، قم: دار الصدر.
- ۱۲) فیاض، محمداسحاق (۱۳۹۲). بانکداری اسلامی (موسی دانش: مترجم). ایران، مشهد: بنیاد پژوهشهای اسلامی.
- ۱۳) کاتوزیان، ناصر (۱۴۰۱). اموال و مالکیت (چاپ ۵۷). تهران: بنیاد حقوقی میزان.
- ۱۴) مرعی، حسین عبدالله (۱۴۱۳ق). القاموس الفقهی. لبنان، بیروت: دار المجتبی.
- ۱۵) موسوی بجنوردی، سیدمحمد (۱۳۷۷). القواعد الفقیه. ایران، تهران: مجمع علمی فرهنگی مجد.
- ۱۶) موسویان، سید عباس (۱۳۹۶). بانکداری اسلامی. ایران، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- ۱۷) سیدعباس، موسویان و حسین، میثمی (۱۳۹۷). بانکداری اسلامی. ایران، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی.
- ۱۸) میشکین، فردریک اس (۱۳۹۹). اقتصاد پول، بانکداری و بازارهای مالی (حسین قضاوی: مترجم). ایران، تهران: مؤسسه عالی آموزش بانکداری ایران.

Reference

- 1) Emāmī, S. H. (1357 SH/1978). *Hoqūq-e Madanī* [Civil Law]. Tehran: Eslāmiyya [in Persian].
- 2) Fayyāz, M. E. (1392 SH/2013). *Bānkdārī-ye Eslāmī* [Islamic Banking] (Mūsā Dāneš, Trans.). Mashhad: Bonyād-e Pajooheshhā-ye Eslāmī [in Persian].
- 3) Gregory, M., (2019). *Fundamentals of Economics*. Iran. Tehran, Nay Publishing House
- 4) Ḥasan-zāda, ‘A.; Mojtahed, A.; Puyā, B.; & Taqī-zāda Ḥešārī, F. (1396 SH/2017). *Pul va Bānkdārī-ye Novīn* (Chāp-e Dovvom) [Money and Modern Banking, 2nd ed.]. Tehran: Jangal [in Persian].
- 5) Īravānī, M. B. (1381 SH/2002). *Feqh al-Bonūk* [Jurisprudence of Banks]. Qom: Dār al-Hodā [in Persian].
- 6) Kamījānī, A.; Abrišamī, H.; & Rūhānī, S. ‘A. (1397 SH/2018). *Māhiyyat-e Bānk va Farāyand-e Khalq-e Pul-e Bānkī; Naqd-e Didgāh-hā-ye Rāyej va Dalālat-hā* [The Nature of Banks and the Process of Money Creation: Critique of Prevailing Views and Implications]. *Jostār-hā-ye Eqtešādī bā Rūykard-e Eslāmī* [Economic Studies with an Islamic Approach], 15(29), 9–38. DOI: [10.30471/iee.2018.1441](https://doi.org/10.30471/iee.2018.1441) [in Persian].
- 7) Kātūziyān, N. (1401 SH/2022). *Amvāl va Mālekīyat* (Chāp-e 57) [Property and Ownership, 57th ed.]. Tehran: Bonyād-e Hoqūqī-ye Mizān [in Persian].
- 8) Kū’ī, S. A. (1410 AH/1989–90). *Al-Šāliḥīn*. Qom: Madīnat al-‘Ilm [in Arabic].
- 9) Mar’ī, H. ‘A. (1413 AH/1992–93). *Al-Qāmūs al-Fiḥī*. Beirut: Dār al-Mojtabā [in Arabic].
- 10) Mishkin, F. S. (1399 SH/2020). *Eqtešād-e Pul, Bānkdārī va Bāzār-hā-ye Mālī* [The Economics of Money, Banking, and Financial Markets] (H. Qazāvi, Trans.). Tehran: Mo’assese-ye ‘Ālī-ye Āmūzeš-e Bānkdārī-ye Īrān [in Persian].
- 11) Mūsaviān, S. ‘A. (1396 SH/2017). *Bānkdārī-ye Eslāmī* [Islamic Banking]. Tehran: Pajooheshkade-ye Pūlī va Bānkī [in Persian].
- 12) Šadr, S. M. B. (1431 AH/2010). *Muḥāḍarāt Ta’sīsiyya*. Qom: Dār al-Šadr [in Arabic].
- 13) Sand, M. (1435 AH/2013–14). *Minhāj al-Šāliḥīn*. Qom: Bāqiyāt [in Arabic].
- 14) Seyed Abbas, M., & Hossein, M. (1377 SH/ 2018). *Islamic Banking*. Iran, Tehran: Monetary and Banking Research Institute [in Persian].

- 15) Sīstānī, S. 'A. (1415 AH/1994-95). *Minhāj al-Šāliḥīn*. Qom: Maktab Āyat Allāh al-'Uzmā Sīstānī [in Arabic].
- 16) Sifī Māzandarānī, 'A. A. (1436 AH/2014-15). *Taḥrīr al-Wasīla*. Qom: Mo'assasat Tanzīm va Našr Āṭār Emām Komeynī (r.a.) [in Arabic].
- 17) Šadhhān al-Ja'farī, 'A. (1403 AH/1982-83). *Al-Šakhs al-I'tibārī* [The Juridical Person]. Qom: Ḥawza 'Ilmiyya [in Arabic].
- 18) Šadr, S. M. B. (1430 AH/2009). *Mā Warā' al-Fiqh*. Beirut: Dār al-Aḍwā' [in Arabic].
- 19) Mousavi Bojnourdi, S, M. (1377 SH/ 2018). *Al-Qawa'id al-Faqih*. Iran, Tehran: Majd Scientific and Cultural Association [in Persian].
- 20) <https://www.sistani.org>